

De reorganisatie der produktie

I

Dat de verschillende bedrijven, naar aard en behoeften, zich organiseren tot federaties, heeft vele voordelen, zonder welke het economische leven slecht of niet te regelen zou zijn. Vele bedrijven toch verrichten deelarheid, zij produceren slechts een onderdeel van of bewerken alleen gedeeltelijk het product. Een hoogoven staat tussen ijzermijn en ijzergieterij of staalbedrijf in. De hoogoven ontvangt grondstof en geeft deze in zuiverder vorm dóór. Een suikerfabriek zendt de ruwe suiker door aan de raffinaderij, waar het product wordt klaargemaakt voor de consumptie. Een meelfabriek neemt graan op en transporteert het *als meel* verder naar de bakkerij. Het is dus om organisatorische en technische redenen gewenst, dat deze van elkaar afhankelijke bedrijven verbonden zijn. Ten tweede kan een complex van bedrijven, die aangewezen zijn op dezelfde grondstoffen, zich verenigen om gezamenlijk deze materie in te slaan. Tenslotte is een soort prijsovereenkomst noodzakelijk, om de *gemiddelde* "prijs" te bepalen van een eindproduct, niet (zoals we later zullen zien) in goud, doch in arbeidstijd uitgedrukt. En voor dit alles hebben deze bedrijven behoefte aan een *gemeenschappelijke administratie*, welke een overzicht biedt van de werkzaamheid ener gehele federatie. Men kan zich het spoorweg- of postbedrijf evenmin zonder deze boekhouding denken als een federatie van landbouwbedrijven. Het socialisme moet toch komen tot een maatschappelijke huishouding, welke zo weinig mogelijk arbeidskracht verspilt, zo rationeel mogelijk is, en derhalve is het nodig, een overzichtelijke kennis van het geheel te bezitten. Elke boer of tuinder heeft tegenwoordig zijn boekhouding, en ze is noodzakelijk. Des te meer is dit het geval met de samenleving in haar geheel.

Wij kunnen de bedrijfsfederaties verdelen in drie soorten:

- 1° die welke de productieve bedrijven omvatten,
- 2° die van transportbedrijven,
- 3° die van de openbare diensten.

Onder de eerste, de productieve economische eenheden, verstaan we bijvoorbeeld de volgende: landbouwbedrijven, meelfabrieken, kartonnage-industrie, suikerfabrieken, tuinbouwondernemingen, conservenfabrieken, veeteelt, zuivelfabrieken en (zolang er weinig vegetariërs zijn!) abattoirs, koelinrichtingen, de mijnen, hoogovens, ijzergieterijen, metaalfabrieken, scheepswerven, papierfabrieken, typografenbedrijven, dagbladen, chemische fabrieken, glasfabrieken, gloeilampen- en radio-bedrijven, textielfabrieken, kunstzijde-industrie, confectiebedrijven, kleermakers, tapijtwevers, schoenfabrieken, schoenmakerijen, hout- en meubelbedrijven, amusementsbedrijven: theaters, bioscopen, chocolade- en sigarettenfabrieken, kortom wij bedoelen met productieve bedrijven: organisaties van werkers in de ruimste zin. We weten, dat slechts enkele van de genoemde uitsluitend vormen van grote industrie kennen. Op bijna alle gebieden kent men het kleine bedrijf. Het zal dan noodzakelijk zijn, dat deze onderneminkjes zich voorlopig coöperatief verbinden, om te geraken tot prijsovereenkomsten (op nieuwe grondslag), regeling van arbeidstijd, het betrekken van de grondstoffen enzovoort - kortom dat ze zich gedragen als zelfstandig werkende leden van één grootbedrijf. Gaandeweg zullen verschillende werkers uit één wijk (kleermakers, schoenmakers, kappers, enzovoort) tezamen ook één groot gebouw, hun gemeenschappelijke werkplaats, kunnen betrekken, voorzien van de nieuwste machines en apparaten. Reeds thans hebben deze eigen werkers allerlei overeenkomsten lopen, inzake winkelsluiting, vakantietijd, prijzen enzovoort en hun vereniging in één economisch verband is derhalve geenszins onmogelijk. Hetzelfde geval doet zich voor met kunstenaars, die ateliers behoeven en materiaal, en die nog groter zelfstandigheid behouden zullen in hun arbeidswijzen, doch gebouwen en grondstoffen wel degelijk collectief kunnen beheren.

Op het gebied van land- en tuinbouw of veeteelt doet zich dezelfde

noodzaak voor, om verspreid liggende stukken land met aparte bewerkers te verenigen in één bedrijf, waarin alle producenten (gewezen boeren, gewezen loonarbeiders) gelijke rechten en inkomens genieten, en waarin grond, machines, huizen, vee enzovoort gemeenschappelijk bezit zijn. Meststoffen worden bijvoorbeeld betrokken voor het complete dorpsbedrijf, de producten behoren aan de gehele commune en worden namens deze ook verzonden. Elk onderdeel van het gehele bedrijf kan natuurlijk speciaal worden verzorgd door één vaste groep. Een grote veehouderij bijvoorbeeld met zestig koeien, voldoende land, aangesloten bij de coöperatieve zuivelfabriek, blijft *technisch* gewoon voortwerken, als deel van het dorpsveebedrijf. De groep, die deze onderneming beheert, heeft een eigen kleine boekhouding, waarvan de kopie wordt doorgestuurd naar de boekhouding van de gehele bedrijfstak in het dorp. Ze mag, omdat de zaak géén particulier eigendom is, géén vee of producten kopen of verkopen voor eigen rekening - slechts voor rekening van het collectieve bedrijf iets betrekken van, of dóórgeven aan andere gemeenschappen. Eén bedrijf *kan* natuurlijk wel gevestigd zijn in tien verschillende percelen. Dit is slechts een kwestie van gebruik en verdeling van beschikbare grond en gebouwen - ze heeft met het beginsel niets te maken.

Wat de onderlinge betrekkingen aangaat, kan men zeggen, dat de bedrijven elkander alles leveren "op rekening". Elke "ruiling" van goederen, voorwerpen, producten is in beginsel een handeling niet tussen individuen, doch tussen groepen. Wanneer bijvoorbeeld een hoenderpark in Landsmeer tienduizend eieren levert aan de verbruikscoöperatie in Amsterdam-Zuid, wordt deze overdracht geregistreerd als één van de federatie van veeteeltbedrijven aan die van consumptieorganisaties. De "betaling" is zuiver een boekhoudkundige handeling, om uit te drukken, dat het hoenderpark iets heeft geleverd aan de gemeenschap en het recht heeft, iets gelijkwaardigs daarvoor terug te ontvangen en geschiedt in postcheques. Aangezien alle bedrijfsfederaties dit doen, bestaat er tussen haar géén geldverkeer meer. Het is mogelijk, dat na een jaar blijkt, dat het hoenderpark méér aan de gemeenschap heeft onttrokken, dan

eraan geleverd. Eén blik in de boekhouding van de girodienst stelt ons daarvan op de hoogte. Het hoenderpark heeft dus een "voorschot" ontvangen, dat in de meeste gevallen weder in nabije toekomst moet worden vereffend, tenzij buitengewone omstandigheden dit verhinderen. In het laatste geval (brand, abnormale sterfte van de dieren, overstroming) wordt de "schuld" kwijtgescholden. Het girobedrijf heeft dan "geld" verloren, maar dit wil zeggen: de maatschappij constateert, dat arbeidskracht is te loor gegaan. Uit haar reserves vult zij dit aan. Er is dus geen sprake van individuele verzekering tegen ongevallen, brand, ziekte enzovoort, slechts van een reservefonds voor sociale en economische hulpverlening, welke neerkomt op een *collectieve* verzekering.

II

Wat de tweede categorie aangaat, die van de *transport*bedrijven, hun organisatie levert minder moeilijkheden. Ze is thans zelfs reeds internationaal geregeld. Men kan in elk Nederlands station een plaatsbewijs verkrijgen voor elk ander Europees station, en de spoorwegmaatschappijen zijn verbonden door gemeenschappelijke dienstregelingen, seinen, administraties. Het Nederlandse spoorkaartje is ook geldig in Berlijn, Londen of Parijs. De Deense en Poolse goederenwagons vindt men op de rails van de Belgische spoorwegen. Internationale treinen lopen dóór van Genua of Weenen naar Den Haag of Amsterdam. Technisch en organisatorisch is hier belangrijk werk tot stand gebracht, evenals bij de posterijen, telefoon en telegrafie. Van het kleinste dorp in Drente kan men een brief zenden naar een gehucht in Australië, en in gunstige omstandigheden, zonder oorlog of censuur, komt deze brief terecht. Telegrammen en telefonische gesprekken bereiken even zeker hun doel. Ook de scheepvaart- en vliegdiensregelen worden gaandeweg beter. Voorlopig blijven deze diensten dus functioneren op de bekende wijze. Op elk station zijn de werkzaamheden verdeeld, men is er ingesteld op aankomst en vertrek van goederen- en personentreinen. Elk postkantoor

vervult zijn rol in de dóórzending van de brieven. Scheepvaartlijnen blijven bestaan. Autobusdiensten worden of blijven verbonden met de spoorwegen, evenzeer als de provinciale tramwegmaatschappijen. Men kan zich voorstellen: alle schepen met de havendiensten en inrichtingen ondergebracht in één scheepvaartfederatie - alle postkantoren eveneens, zoals thans - alle tram- en autodiensten met de spoorwegen - en deze alle (met de luchtvaartmaatschappijen) wederom nauw verbonden met elkaar, en door internationale overeenkomsten met de federaties van de gehele wereld.

Wat wel grondig zal veranderen, zal de onderlinge verhouding zijn van de werkers. Het gehele personeel van de spoorwegen beheert deze bedrijfsfederatie, met gelijke stem en gelijk recht voor elk deelnemer aan de gemeenschappelijke arbeid. Er is verschil in functie, doch géén verschil in "positie". Er zal administratieve en handenarbeid zijn, doch beide worden gelijkkelijk gewaardeerd. Over toepassing van technische en organisatorische verbeteringen of veranderingen *beslist* het congres van de werkers. De toepassing zelf moet worden overgelaten aan de specialisten, doch onder voortdurende controle van alle arbeiders en van de gemeenschap (de pers bijvoorbeeld).

De revolutie zal in de transportdiensten wel geen plotselinge technische en organisatorische omwenteling teweeg brengen; ze zal hen van particuliere of staatsondernemingen tot gemeenschapsbedrijven maken, zonder financiële vergoeding aan bezitters of aandeelhouders en met opheffing van bevoorrechte posities. Niettemin zullen er *plaatselijk* wel veranderingen van betekenis plaats vinden. Met gemeentelijke tram- en autobusdiensten kan de plaatselijke raad evenzo handelen als met de spoorwegen geschiedt: socialisatie en reorganisatie doorvoeren. Hier, in stad en dorp, doet zich echter het geval voor, dat vele personen en bedrijven eigen auto's bezitten. De bedrijfsauto's (voor dagbladen, drukkerijen, bakkerijen, warenhuizen enzovoort) blijven in functie en komen ten laste van de ondernemingen. De personenauto's zullen in bijna alle gevallen gesocialiseerd kunnen worden. Particuliere auto's en taxi's worden ondergebracht in één plaatselijk taxibedrijf ten dienste

van alle leden van de nieuwe gemeenschap. Ze worden openbare vervoermiddelen zoals de trams, en hun aantal zal gaandeweg toenemen. In landen als Noord-Amerika is het niet uitgesloten, dat spoedig ieder een eigen auto heeft als "verbruiksmiddel", zoals hier bijna elkeen een fiets bezit. Voorlopig lijkt ons de Europese auto-industrie tot een zo enorme productiviteit niet in staat, en de invoer uit Amerika evenmin. Toch schijnt het niet gewaagd te voorspellen, dat nog in de twintigste eeuw elk Europeaan een personenauto kan bezitten voor eigen gebruik.

In zeker opzicht zullen de transportbedrijven moeilijkheden opleveren, namelijk ten aanzien van de verrekening van de diensten, welke ze aan de gemeenschap bewijzen. Voorlopig kan men verwachten, dat deze diensten volgens een bepaald tarief, evenals thans, zullen worden betaald. Dat dus spoorkaartjes, postzegels en autoritten voldaan zullen moeten worden "in geld", voor zover het particulieren betreft, in cheques, wanneer het bedrijfsorganisaties aangaat. Zo spoedig mogelijk echter moeten de transportbedrijven overgaan tot de *openbare diensten*, dat wil zeggen tot diegene, welke *gratis* ter beschikking staan van ieder, omdat hun onkosten collectief worden verrekend.

III

Hiermee zijn we aangeland tot wat we genoemd hebben de derde groep van bedrijfsfederaties, de *openbare diensten*. Ze leveren arbeidskracht en producten zonder onmiddellijke tegenprestatie, staan dus *gratis* ten dienste van de personen, die er gebruik van moeten of willen maken. De kapitalistische maatschappij kent ze reeds in vrij groot aantal: verschillende bibliotheken en onderwijsinstellingen (in de toekomst alle) vragen geen betaling: de brandweer, de geneeskundige dienst, de ouderdomszorg en "maatschappelijk hulpbetoon" evenmin. In een socialistische samenleving behoren echter onmiddellijk veel méér instellingen gratis te zijn. De verenigde *landelijke bedrijfsfederaties* zullen de volgende diensten moeten organiseren:

1° herstel van schade door brand, storm, ongevallen, ziekte - dus een algemene verzekeringsinstelling,

2° het verstrekken van inkomens (gelijk aan die van de werkenden) aan allen die om geldige redenen van arbeid zijn vrijgesteld, bijvoorbeeld gepensioneerden, invaliden,

3° de verpleging van krankzinnigen, tuberculozen,

4° de verzorging van alle onderwijsinrichtingen,

5° de bouw van bruggen, dijken, wegen, het graven van kanalen en al die diensten, welke thans ressorteren onder "Waterstaat".

Er komen of blijven dus een aantal bureaus of bedrijven, beheerd door degenen, die daarin werken, (in opdracht en onder controle van de gemeenschap, vertegenwoordigd door het congres van de bedrijfsfederaties) welke géén inkomen hebben, géén rechtstreekse vergoeding voor arbeid ontvangen van degenen, die daarvan gebruik maken. Natuurlijk geschiedt de verrekening door de gemeenschap in haar geheel.

Verschillende andere diensten komen ten laste van de *plaatselijke raden*. De stadsreiniging, het onderhoud van de plantsoenen, de aanleg van straten, de bouw van bruggen en huizen, de inrichting van bibliotheken en leeszalen, de brandweer, de geneeskundige verzorging, de levering van gas, water, elektriciteit. Verschillende dezer diensten zijn thans niet gratis. Ze moeten het worden.

In de revolutie voorzien we dan ook, dat de volgende veranderingen zich voltrekken. De geneesheren en apothekers verenigen zich (ook die uit de ziekenhuizen en klinieken) tot één plaatselijke instelling, welke gratis alle geneeskundige hulp verleent, medicijnen verschaft, opneming in een ziekenhuis mogelijk maakt. Ieder inwoner laat zich inschrijven bij een arts. Reeds thans bestaan er ziekenfondsen (bijvoorbeeld in Den Haag) waar men 25 cent per week betaalt en voor dit bedrag lid is van een ziekenfonds, waarvan de geneesheren géén eigen, particuliere praktijk mogen bezitten (ze staan dus geheel ten dienste van de leden) en dat alle medicijnen verschaft. Indien men deze wijze van verzorging uitbreidt over het gehele dorp of de gehele stad, wordt iedereen lid van het "fonds", en het onderhoud daarvan geschiedt onmiddellijk door de gemeenschap.

De bouwvakarbeiders verenigen zich tot een bedrijfsorganisatie, welke alle bestaande gebouwen beheert, onderhoudt, herstelt en de nieuwe bouwt, en ook de stratenmakers en wegenbouwers ter plaatse omvat en die dus ook de zorg voor de straten op zich neemt.

Tenslotte kan de levering van water, gas, elektriciteit voor de woonhuizen gratis geschieden. Reeds thans betalen velen een zogenaamd vast recht, een bepaald bedrag, waarvoor ze een zekere hoeveelheid water, gas of elektriciteit mogen gebruiken. De "betaling" van deze bijdrage kan *collectief* geschieden, *door de gemeenschap*. Thans mag men een bepaald maximum niet overschrijden; om verspilling tegen te gaan, zou men aanvankelijk dit stelsel kunnen handhaven, en dus vergoeding kunnen eisen voor wat boven het maximum is verbruikt. Bij toeneming van de productiviteit van genoemde bedrijven kan deze maatregel gevoeglijk wegvallen, waarmee ook vele administratiekosten worden opgeheven. Er schuilt generlei onrechtvaardigheid in, dat ieder zoveel water, gas en elektriciteit verbruiken mag, als hij behoeft, ook al zal de één daarvan méér nodig hebben dan de ander. Voor *bedrijven* geldt dit gratis verbruik *niet*, en fabrieken, werkplaatsen, winkels enzovoort verrekenen alles wat tot de productie- of onderhoudskosten behoort, dus ook gas, elektriciteit, water.

Tenslotte kan men de vraag stellen, of het gratis *wonen* (het opheffen van de huren) billijk is. Immers de één huist in een veel betere woning dan de ander en is bevoorrecht, omdat hij meer kamers, lichtpunten, gemakken tot zijn beschikking heeft. Er zal een wedstrijd ontstaan, om de beste en ruimste en nieuwste woningen te veroveren. Inderdaad is dit een gevaar. Toch is het weder invoeren van huur een stap achteruit, wanneer de revolutie aan de huurbetaling een einde heeft gemaakt. En evengoed als iedereen recht heeft op gratis geneeskundige hulp, heeft hij recht op een woning. Het beste zou wezen, de woningen te verdelen in klassen of types, de villa's en herenhuizen in appartementen (zoals de moderne flats) en te bepalen welke woningen of woninggedeelten gratis ter beschikking staan: a. van vrijgezellen b. van gehuwden c. van gezinnen met kinderen, naar gelang van het aantal. Wie dan een beschikbare woning wilde in een andere klasse of ander type (bijvoorbeeld met een

badkamer of meerdere vertrekken) zou een bepaald bedrag kunnen bijpassen uit zijn inkomen, dat hem ter vrije beschikking staat. Doch ons inziens zal het gezinsleven en dus ook de woninginrichting grondige wijzigingen ondergaan, waarop we reeds hebben gewezen.

We hebben getracht, een eenvoudig beeld te ontwerpen van de *mogelijke* organisatie van de bedrijven. We wijzen er weer op, dat deze federatieve verbindingen soepel en veranderlijk zullen zijn. Het is denkbaar, dat bedrijven uit Zeeuws-Vlaanderen en de mijnen uit Zuid-Limburg zich zullen voegen bij Vlaamse en Duitse of Waalse federaties. Evenzo, dat Vlaamse onderwijsinstellingen (die zich bedienen van de Nederlandse taal) zich met de Nederlandse zullen verbinden. De nieuwe *gemeenschap* zal niet meer de oude natie zijn. Doch voor het economische leven zal *niet* het belangrijkste zijn, hoe de technische en organisatorische verbindingslijnen lopen. De gewichtigste vraag is: volgens welke beginselen zullen "prijzen" worden vastgesteld, zal er worden geruild, komt verbruiksgeld in omloop? Dit probleem dienen we nader te beschouwen.

De boekhouding

I

Herhaalde malen hebben wij in deze studie gesproken van de noodzakelijke boekhouding, welke zo sober en rationeel mogelijk zal moeten wezen, doch die tevens een goed overzicht zal moeten geven van de warenbeweging in de samenleving. Nu is echter boekhouding pas mogelijk, indien ze de waarde van de goederen uitdrukt in een zekere rekeneenheid. We hebben gewezen op de noodzaak, dat de maatschappelijke regelen zó moeten zijn geformuleerd, dat ze elke uitbuiting en bevoorrechtiging uitsluiten. In het algemeen zal derhalve een mens of groep niet méér kunnen en mogen onttrekken aan de maatschappij, dan ze daaraan hebben gegeven, met uitzondering van invaliden, zieken en anderen, die om geldige reden van arbeid zijn vrijgesteld. Nu is elk mens echter voortbrenger en verbruiker, Van wat hij zelf produceert, gebruikt hij meestal zeer weinig, soms zelfs in het geheel niets. Hij moet dus "ruilen". Maar bij elke uitwisseling van de producten rijst dan de vraag: *wat is hun waarde?* Als ik een zaak van geringe waarde ruil tegen een van zeer veel waarde, buit ik de andere partij uit. In het algemeen zullen dus groepen en individuen dingen willen ruilen van gelijke waarde, wat een eis is van rechtvaardigheid. Doch het probleem is juist: hoe bepaalt men de waarde van enig voortbrengsel?

Het begrip "waarde" drukt een *verhouding* uit. Wanneer men zegt: deze tafel wil ik ruilen voor 3 stoelen, of dit boek is twee andere boeken waard, geeft men een verhouding aan tussen de waren onderling. Men kan deze ook bepalen tussen een product en goud (geld), zó bijvoorbeeld als er gezegd wordt: dit huis is tienduizend gulden waard. Soms zelfs loopt men vooruit op waarde, die men denkt, dat enig goed in de toekomst zal verkrijgen, en kent men dus daaraan een zuiver *speculatieve*

waarde toe: bijvoorbeeld aan een stuk woeste grond, dat misschien eens bebouwd zal worden; aan een schilderij van een nog onbekend kunstenaar, die later beroemd kan worden; aan een aandeel van een onderneming, die in de toekomst grote winst kan maken.

In de kapitalistische samenleving kent men drieërlei waardebeoordeling. Daar is eerst de *productiewaarde*. In het algemeen drukt ze uit, hoeveel arbeid aan een zaak besteed is. Doch praktisch blijkt het zeer moeilijk na te gaan, wat een fabrikant eigenlijk beschouwt als productiekosten. Al of niet rekent hij daartoe: rente van het kapitaal, van de hypotheek, belastingen, uitbreidingskosten. Dan kent het kapitalisme de *ruilwaarde*, welke wordt uitgedrukt door een bepaalde prijs welke verkregen kan worden op de vrije markt. Deze ruilwaarde staat soms in los van de productiewaarde. De producent kan winst maken, doch ook verlies lijden. Hier telt, welke *gebruikswaarde* de koper hecht aan een artikel. Indien een product in grote hoeveelheden te verkrijgen is, acht de gebruiker het van minder waarde, en de ruilwaarde daalt mede. Als de consument iets "uit de mode" acht, daalt het in gebruikswaarde en dus óók weer in ruilwaarde.

Een schilderij, een kunstvoorwerp, een vaas, een hoed valt bij de één veel meer in de smaak dan bij de ander, heeft voor de één meer gebruikswaarde (en derhalve ook ruilwaarde) dan voor hen, die er geen belang in stellen. Men denke zich, dat een boer een sterk paard te koop heeft, dat echter niet snel is. Heeft hij nu het ongeluk slechts kopers te treffen, die juist een snel paard zoeken, dan zal het zijne zo het al verkoopbaar is, niet veel opbrengen. Indien dus de gebruikswaarde beslist over de ruilwaarde, heeft deze laatste niet veel met de productiewaarde meer gemeen. Indien twee meubelmakers elk een maand arbeiden, dezelfde prijs besteden aan materiaal, en hun product, een kast, op de markt brengen, zijn de productiekosten gelijk. De één echter treft een koper, die verzot is op zulk een kast, maar de ander slaagt daarin niet. De ruilwaarde van het éne model is dan veel groter dan die van het andere.

Men zou hieruit afleiden, dat de ruilwaarde dus altijd een zéér veranderlijke en subjectieve waarde is, en dat de productiekosten hoognaamd geen rol spelen, zodat de producent nooit zeker kan zijn van de

opbrengst zijner arbeidskracht. Zó chaotisch echter is zelfs het kapitalisme niet ingericht, en merkwaardigerwijze speelt tenslotte de *gebruikswaarde* zelfs een zeer geringe rol. Waardoor? In de eerste plaats heeft de voortbrenger niet te doen met één enkele koper, doch met de verbruikers *in het algemeen*, met de collectieve behoeften en wensen. Hij produceert nu slechts datgene, dat in voldoende mate gevraagd wordt, waarvan de gebruikswaarde *vaststaat*. Er is dus niet een "toevallig" product, dat geleverd moet worden aan een even willekeurige klant. Nee, de producent bestudeert (thans zelfs zéér stelselmatig en wetenschappelijk) smaak en begeerten van de consumenten, en is in het algemeen zeker van de gebruikswaarde van zijn waren. Dan zijn er tal van behoeften, die we allen gemeen hebben, en die dus daartoe leiden, dat we allen dezelfde producten *moeten* kopen, zoals levensmiddelen. Tenslotte kunnen de producenten de verbruikers in zekere mate dwingen, bepaalde artikelen te kopen, en geen andere, omdat deze laatste eenvoudig niet meer worden voortgebracht. Confectiepakken, schoenen, petten, boeken, *alle serieartikelen*, zijn slechts in bepaalde vormen voorhanden. De vrijheid van de gebruiker is dus geringer, dan men zou denken: in de meeste gevallen wordt hij *door zijn behoeften* gedwongen zich te vergenoegen met een keuze uit wat hem wordt aangeboden. De ruilwaarde is dan minder afhankelijk van de gebruikswaarde, doch *meer* van de productiewaarde. In het algemeen moet elk ding zijn productiekosten opbrengen.

Toch zijn in het kapitalisme de schommelingen in ruilwaarde (marktprijs) zeer groot. We weten verder, dat *het verschil tussen productie- en ruilwaarde uitsluitend als winst* ten goede komt aan de particuliere ondernemer, terwijl het als *verlies* onmiddellijk op de arbeiders drukt: het bedrijf wordt gesloten of de lonen verlaagd. Bijgevolg is het enerzijds vrijwel onmogelijk, precies te weten, welke factoren de ruilwaarde van een product bepalen, terwijl anderzijds deze prijsvorming onbruikbaar is voor een socialistische maatschappij. Bij de kapitalistische waardebeoordeling toch wordt óf de verbruiker uitgebuit of de voortbrenger, en meestal beiden!

De arbeiders, die de socialistische samenleving opbouwen, zullen daarom voor een zeer belangrijk probleem worden geplaatst: op welke wijze zullen ze de ruilwaarde van de goederen vaststellen? Is deze wel vast te stellen en leidt niet elke methode tot onrechtvaardigheden? Wij willen bij voorbaat opmerken, dat we niet menen, dat de mensheid ooit volledig bewust alle wetten en factoren, die de ruilwaarde bepalen, zal kennen en beheersen. In elke samenleving blijft het onvolmaakte, het irrationele element een rol spelen, en zullen tal van onredelijke handelingen voorkomen, die met alle regelen de spot drijven. In zijn *Theorie van de Waarde* heeft Cornelissen terecht opgemerkt, dat de mens nog iets anders is dan een "homo oeconomicus", nog iets anders dan alleen voortbrenger en verbruiker van waren. Hij kent hartstochten en emoties, haat en wraakzucht, liefde en opofferingsgezindheid. Toch moeten wij er naar streven, te bepalen, welke algemeen geldende (objectieve) waarde een product hebben kan *voor de gemeenschap*. Ons doel is dus *niet* te weten, welke subjectieve *gebruikswaarde* (bepaald door nut en bruikbaarheid voor een zeker particulier persoon) een voorwerp heeft: deze waarde geldt slechts voor een enkel individu en is zeer willekeurig. We spreken over goederen, die ten algemene nutte, en om in collectieve behoeften te voorzien, worden voortgebracht. Ook moeten we de kapitalistische *ruilwaarde* buiten beschouwing laten: deze wordt vooral door vraag en aanbod bepaald, en tevens beïnvloed door bijkomstigheden, welke haar een speculatief karakter geven. Blijft dus slechts de *productiewaarde* als de factor, waaraan men houvast heeft. Alleen zij kan een *objectieve en sociale waarde* zijn.

Waardoor wordt nu de productiewaarde bepaald? In het algemeen door de daaraan bestede menselijke *arbeid*, doch tevens door de werkzaamheid *van de natuur*. Deze laatste echter kan wel de één bevoordelen en de ander schaden, doch de enkeling mag daarvan noch het profijt zich toe-eigenen, noch alleen het nadeel dragen. Men stelle zich vier groepen voor van tarweproducenten. Twee hebben een slechte, twee ook een goede oogst. Natuurlijk heeft het graan een *gemiddelde* prijs. Moeten dan twee

groepen verliezen, twee andere winnen? Zo is het in het kapitalisme. In het socialisme zullen ze echter moeten samendoen, gezamenlijk het risico dragen, en dus de vier oogsten moeten beschouwen als één enkele. Elke groep ontvangt haar aandeel uit de opbrengst. Hoe wordt dit aandeel bepaald? Niet naar de *hoeveelheden*, die zijn ingebracht, want dan bleef de onrechtvaardige ongelijkheid bestendigd. Wel echter naar de gemiddelde aan deze oogst bestede *arbeidstijd*. Indien de groepen derhalve (de éne omvat meer arbeiders dan de andere) 10.000, 8.000, 6.000 en 4.000 uren hebben gearbeid, verhouden zich hun aandelen in de opbrengst van het totaalproduct als 10:8:6:4 of 5:4:3:2. De eerste groep ontvangt dus 5 veertiende, de tweede 4 veertiende enzovoort. Deze berekening is daarom rechtvaardig, omdat de natuurkrachten aan niemand behoren en dus allen er evenveel recht op hebben. Wat de natuur doet, moet dus aan de gemeenschap ten goede komen, niet slechts aan enkele individuen. Ook kan men niet zeggen: elk ontvangt naar zijn *arbeidsprestatie*. Wel wordt er zo geredeneerd in de gehele kapitalistische wereld (ook in Rusland) waar stukloon, tariefstelsel, individuele kracht of zwakte het loon bepalen. De consequentie dezer theorie zou zijn, dat de zwakke verhongeren kan. In de werkelijkheid durft niemand deze gevolgtrekking aan, en stelt men zich op het standpunt, dat ook de zwakke en zieke mens zijn rechten kan doen gelden. Vandaar het socialistisch principe: "*Elk geeft naar zijn krachten*" en heeft toch evenveel recht op verbruiksmiddelen als elk ander. Niet de grillen van de natuur, niet de individuele arbeidsprestatie bepalen dus iemands aandeel in de voorraad producten, *doch zijn arbeidstijd*.

We merken hierbij op, dat in een sterk geïndustrialiseerde samenleving er geen andere mogelijkheid overblijft. Men wordt immers steeds minder afhankelijk van de natuur, en ook in land- en tuinbouw is de menselijke arbeid verreweg overwegend: door bemesting, besproeiing, broeikassen enzovoort dwingt men de natuur, zich aan de mens te onderwerpen. De invloed van de natuur op de productiewaarde wordt gaandeweg geringer. En de *beschikbare* natuurschatten (zoals delfstoffen: ijzer, steenkool, petroleum) behoren absoluut niet aan degenen die ze exploiteren. Ook hierbij is alleen *de arbeid* als waardegevend te

erkennen. Ten tweede kan deze arbeid alleen *collectief* beschouwd worden: elk product is het resultaat van de arbeid van zovele groepen en mensen, die alle een onontbeerlijk deel van de arbeid hebben verricht, zodat elks particulier aandeel niet eens meer te bepalen valt. Om de waarde vast te stellen van een voortbrengsel, vrage men dus naar de *gemiddelde noodzakelijke arbeidstijd*. Deze methode lijkt ons de enige, welke in overeenstemming is met de eisen van het socialisme. Het *arbeidsuur* wordt dan de rekeneenheid.

III

De vraag is echter, of wel steeds te bepalen valt, hoeveel arbeidstijd gemiddeld aan een product besteed wordt? Merkwaardigerwijze heeft juist de moderne wetenschappelijke bedrijfsleiding zich beijverd, steeds te vragen, hoeveel arbeidstijd een voorwerp kost. Immers ze wilde rationaliseren, de productiekosten verlagen. Hoe die productiekosten precies te kennen? Niet naar geldswaarden, want grondstoffen en producten zijn aan hevige prijsschommelingen onderhevig. Wat echter blijft, is de aan enig ding bestede *arbeidstijd*. De vraag was, hoe deze kon worden teruggebracht, en dus moest men hem *vaststellen*. Interessante gegevens dienaangaande vindt men onder andere in *Grondbeginselen van de communistische productie en distributie* van de Groep van Internationale Communisten en bij Otto Bauer: *Goede en verkeerde rationalisatie*.

De berekening van de gemiddelde arbeidstijd betreft natuurlijk niet één enkel product, doch een gehele voorraad, en niet slechts die van één bedrijf, maar van alle samen. Wel stelt elke bedrijfsorganisatie vast, welk aantal bedrijfsuren zij leverde aan de totstandkoming van het voortbrengsel, en niets is gemakkelijker dan dit. We geven een voorbeeld, waarvan de getallen natuurlijk lukraak gekozen zijn. Wat kost in onze berekening een kilo boter? We beginnen bij een grote veehouderij. De grond kost haar niets in een socialistische samenleving, en mag dus niet in rekening worden gebracht. Wel echter kunstmest, veevoeder en

andere grondstoffen: waarde 5.000 arbeidsuren. Voor vernieuwing van materiaal, gebouwen en voor uitbreiding: 2.000 arbeidsuren. De arbeiders zelf hebben tezamen 20.000 arbeidsuren, dit alles gerekend over een jaar. In dat jaar levert het bedrijf 270.000 liter melk. Deze gaat naar de zuivelfabriek, waar ook andere bedrijven 270.000 liter melk brengen. De melk van ons bedrijf kost, omdat het bijvoorbeeld een moderne inrichting betreft, slechts één tiende arbeidsuur per liter. (270.000 liter op 27.000 arbeidsuren.) Doch de melk van de andere bedrijven kost meer, namelijk 0,12 arbeidsuren. De fabriek berekent nu het gemiddelde en stelt vast: de productiewaarde van melk is 0,11 arbeidsuur per Liter, en ze heeft 540.000 Liter gekregen, verwerkt tot boter en kaas. Totaal 59.400 uren dus. De fabrieksarbeiders besteden daaraan nu 10.000 arbeidsuren benevens 3.000 uren grondstoffen (steenkool bijvoorbeeld) materiaal- vernieuwing enzovoort. Het totaalproduct kost dus 59.400 en 13.000 = 72.400 arbeidsuren. Daarvan zijn bijvoorbeeld het resultaat 60.000 kilo boter en 24.800 kilo kaas. Indien nu de eigen voedingswaarde (vetgehalte bijvoorbeeld) van boter twee maal zo groot is als die van kaas, is de prijs gemakkelijk te berekenen. De boter kost dus 1 arbeidsuur per kilo, de kaas een half uur. Daarbij komen nog transporten distributiekosten, zolang transport- en distributiebedrijven niet gratis werken. Zijn deze echter geworden, wat wij openbare diensten noemen, dan geven de genoemde productiekosten ook de prijs aan voor de verbruiker. De verbruiker, die per week 40 uur zou hebben gewerkt, zou dus in ruil voor zijn gegeven arbeidskracht kunnen betrekken 40 kilo's boter. Dat gebeurt natuurlijk niet, want hij is aan nog geheel andere behoeften en overeenkomsten gebonden.

Bezien we nu bijvoorbeeld eens de productie van fietsen. Er zijn vijf fabrieken uit de federatie van metaalbedrijven, die fietsen maken. Aan gezien er meer en minder moderne bedrijven zijn, registreert de federatie, dat bij gelijke hoeveelheden de productiekosten respectievelijk zijn: 30; 28; 28; 32; 30 arbeidsuren per fiets, dus *gemiddeld* is de waarde 29,6 arbeidsuur. Ziedaar, waarom wij voorstanders zijn van federatieve ver binding van alle bedrijven, die eenzelfde product voortbrengen, omdat

alleen op deze wijze de *gemiddelde* (voor de gehele gemeenschap geldende) *arbeidstijd* in rekening is te brengen. Het kapitalisme kent trouwens de kartels, die naar soortgelijke prijsvereenkomsten streven, doch volgens andere kostenberekeningen.

Dit eenvoudige (en willekeurig gekozen) voorbeeld moge het volgende hebben duidelijk gemaakt. Een product is het gevolg van een serie bewerkingen, doorloopt vele bedrijven. Elk bedrijf "belast" het met de gemiddelde arbeidstijd, die er aan besteed is. Deze arbeidstijd wordt berekend door op te tellen: de kosten van de grondstoffen, die van vernieuwing en uitbreiding van de productiemiddelen, de kosten aan arbeid en alles uitgedrukt in één *rekeneenheid*: het arbeidsuur. Hieruit blijkt, dat niet alleen de productie, doch ook de reproductie in het oog moet worden gehouden. Onder reproductie verstaat men de noodzaak, het gehele voortbrengingsapparaat binnen zeker tijdsverloop te vernieuwen door verbouwing, nieuwe machines aan te schaffen enzovoort. Men moet de waarde daarvan tot de noodzakelijke productiekosten rekenen. De *productiewaarde* van een zaak (eventueel vermeerderd met de distributiekosten) is dus tevens haar *ruilwaarde*.

Dit alles betreft slechts *het beginsel* van de waardebepaling van de producten. In een vorig hoofdstuk zeiden we: men zou de prijs van enig ding best kunnen uitdrukken in verbruiksgeld, mits dit "geld" slechts een vaste waarde vertegenwoordigt. Zulk een waarde hebben we gevonden in de *gemiddelde arbeidstijd*, welke aan het product is besteed. Voor het gemak kunnen we nu de waarde van een arbeidsuur bijvoorbeeld "een gulden" noemen, mits men weet, wat daarmee wordt uitgedrukt.

Hoofdstuk XIV

De nieuwe distributie

I

De formule van het volledig toegepaste communisme is: "Geven naar krachten, nemen naar behoeften". Tot nu toe echter zijn we uitgegaan van de stelling: degenen, die *even* lang arbeiden, dus naar hun krachten evenveel bijdragen tot de maatschappelijke rijkdom, hebben recht op *een gelijk aandeel* in de productie, die voorhanden is. Van "nemen naar behoeften" spraken we nog niet. Toch zal de ontwikkeling der samenleving spoedig moeten leiden tot deze vrijheid van consumptie, althans waar het goederen betreft, die behoren tot de algemene en noodzakelijke levensbehoeften.

We hebben verondersteld, dat gelijke arbeidstijden ook gelijke inkomsten betekenen. Indien nu het congres der bedrijfsfederaties aanneemt, dat er voorlopig 40 uur per week zal worden gewerkt (na een revolutie zal er veel te herstellen zijn en moet de productie snel worden opgevoerd) moet dit beginsel dan streng worden doorgevoerd? We menen, dat weinige uitzonderingen slechts mogelijk en verdedigbaar zijn. Een onderwijzer of leraar bijv. moet lessen voorbereiden en schoolwerk corrigeren: indien de school hem 30 uur opeist, zal hij toch zeker 40 uur zich aan zijn vak moeten wijden. Voor hem kunnen 30 schooluren gelden voor 40 arbeidsuren. Mijnwerkers en arbeiders in ongezonde bedrijven zullen bij 30 uren arbeid per week er wel (met toestemming der gemeenschap) 40 kunnen berekenen. Deze weinige uitzonderingen veranderen echter aan het beginsel niets. Zelfs aanvoer van grondstoffen uit gebieden, waar onze rekeneenheid nog niet zou zijn ingevoerd, brengt geen onoverkomelijke moeilijkheden met zich mede. Wat kost ons duizend ton graan uit Argentinië? Als we die betrekken, moeten we natuurlijk andere producten leveren. Volgens Argentijnse maatstaf zijn

1000 ton graan gelijkwaardig aan 25.000 paar schoenen. Deze laatste vertegenwoordigen bij ons een waarde van 75.000 arbeidsuren. Zoveel kost ons dus 1000 ton graan, vermeerderd met de transportkosten.

Moeilijker worden andere berekeningen. Wat kost precies de reis van Den Haag naar Zwolle? Indien de administratie der spoorwegen dit al *per trein* zou kunnen berekenen, weet ze toch niet, hoeveel passagiers er mee gaan, en wat elk reiziger afzonderlijk zou moeten bijdragen. De tarieven moeten op *schattingen* berusten. Met de toegangsprijzen in de theaters zou dit hetzelfde zijn. Overschotten en verliezen zijn hier dus mogelijk: *de ganse gemeenschap* zal ze dan moeten vereffenen. Dit is echter tevens een pleidooi voor het veranderen van dergelijke bedrijven in zgn. openbare diensten, waarvan ieder *gratis* gebruik zal kunnen maken, terwijl verrekening der kosten dan collectief geschieden zal. Is dit mogelijk, dan zijn we aangeland bij het volledig communisme: *elk neemt naar zijn behoeften*.

Beschouwen we nog even de verschillende fasen van ontwikkeling. Eerst het gebruik van goud als rekeneenheid, dus van het geld in kapitalistische zin. Weldra wordt al dit geld nietig verklaard, voor zover het door inflatie niet waardeloos is geworden. Een nieuwe "waarde" treedt op: de gemiddelde arbeidsduur, welke nodig was om het product voort te brengen. Men werkt dus *onder gelijke voorwaarden*: een uur arbeid heeft voor allen dezelfde ruilwaarde. Er is geen bezwaar tegen, in plaats van "arbeidsuren" te zeggen: guldens, marken, franken, kronen of wat ook, mits men slechts weet, dat "een papieren gulden" beduidt: een uur arbeid, dat geruild kan worden tegen een ander uur — of wel: de waarde van een arbeidsuur, welke kan worden ingewisseld tegen een product, waarvan dezelfde "kosten" zijn besteed. De term: "een paar schoenen kost drie gulden", zou dan betekenen, dat ze gemiddeld (van koeienhuid tot in de winkeletalage) drie uren arbeid hebben geëist. Indien men 6 uur per dag werkte, zou een paar schoenen dus een halve arbeidsdag vragen. Wij zijn van mening, dat het allerbelangrijkste besluit der arbeiderscongressen moet zijn het invoeren van de gemiddelde arbeidsduur als enige "waarde", en van het arbeidsuur als rekeneenheid. Nieuw verbruiksgeld wordt via

de girodienst in omloop gebracht, en alle berekeningen berusten op de stelling: één "gulden" is bijv. gelijk aan één uur arbeid. Alle cheques worden dan uitbetaald in dit nieuwe verbruiksgeld. De functies der Nederlandse bank zijn door het girobedrijf overgenomen. Allicht zal men de bedrijfsboekhouding nu gemakkelijker kunnen overzien. Een voorbeeld: een meubelfabriek ontvangt hout ter waarde van 1000 arbeidsuren (gulden). Ze maakt er 1000 keukenstoelen van, doch besteedt daaraan: 600 arbeidsuren en moet voor slijtage aan materiaal, onderhoud fabriek enz. 400 uren rekenen. Men kan dit aldus noteren: hout kost 1000 gulden, arbeidstijd 600 gulden, andere kosten 400 gulden. Totaal voor 1000 stoelen: 2000 gulden. Eén stoel kost 2 gulden. Maar dit betekent dan alleen: een stoel vertegenwoordigt gemiddeld 2 uren arbeid. Wie 6 uur per dag werkt in elk ander bedrijf, kan per dag 3 stoelen "verdienen".

II

Is deze tweede periode, die van het "verbruiksgeld", nu einddoel? Geenszins. Gaandeweg "sterft" het verbruiksgeld af.

Indien iemand een stoel koopt en die in papiergeld betaalt, vindt er een "ruil" plaats, die *individueel* wordt verrekend. Zijn "geld" drukt slechts uit: deze persoon heeft gedurende twee uur zijn arbeidskracht aan de maatschappij gegeven, hij heeft dus recht op dien stoel. Indien nu 2000 personen elk een stoel kopen, kunnen zij dit dan niet *collectief* verrekenen? Zeker, dit kan. In zoo'n geval betaalt elk afzonderlijk niets meer: de groep in haar geheel stelt de arbeiders uit de meubelfabriek schadeloos. We gaan een stap verder: deze groep van 2000 personen breidt zich uit. Ze omvat tenslotte de gehele gemeenschap. Resultaat: elk neemt zijn stoel zonder betaling, de gemeenschap verrekent dit. En natuurlijk houdt de gemeenschap van elk *individueel inkomen* die 2 gulden af!

Men zal begrijpen, dat dit beginsel slechts is toe te passen (voor het tijdvak althans, dat wij menen te kunnen overzien) waar het betreft goederen en diensten, welke *ieder* mens behoeft, waarvan *ieder* in gelijke

mate kan profiteren. We noemen ouderdomszorg, geneeskundige hulp, noodzakelijke levensmiddelen enz. Bepalen we ons tot de reeds eerder genoemde "openbare diensten", die ten laste komen van de gehele gemeenschap; verzekering tegen brand, ziekte enz. — pensioenen — verpleging — onderwijs — wegeaanleg, bruggenbouw en dgl. We nemen aan, dat in onze gemeenschap 2 miljoen mensen elk per jaar 2000 uur werken (40 uur per week) dus in totaal 4.000 miljoen uren. De genoemde "openbare diensten" vragen echter 400 miljoen arbeidsuren. Dit beteekent dat van 4000 miljoen er 400 worden verricht in dienst van ouden, zieken, kinderen, en dat daar geen vergoeding tegenover staat! Dus de hele gemeenschap betaalt die 400 miljoen "gulden". Elk staat dan per week 4 gulden af. Wie per week 40 uur werkt, werkt 4 uur (één tiende) ten bate dezer openbare diensten, want 2 miljoen werkers moeten 400 miljoen uren opbrengen voor dit doel, dat is 200 uren per jaar, of 4 uur per week elk. Hij houdt dus nog 36 "gulden" over. Elke bedrijfsorganisatie trekt dus van de inkomens 10 percent af en maakt die over ten bate van genoemde diensten.

Doch *plaatselijk* heeft men deze evenzeer. We noemden: reiniging, stratenaanleg, bouwbedrijf, geneeskundige dienst, water-, gas-, elektriciteitslevering enz. We nemen aan, dat in onze stad 100.000 werkers zijn aangesloten bij de plaatselijke raad, en dat ze tezamen dus 100.000 keer 40 uren, of 4 miljoen uren werken. De openbare diensten kosten echter 1 miljoen per week, waarvoor men gratis woont, water, licht en gas heeft. Elk arbeider staat dus voor 10 uur (10 gulden) per week af. Zijn bedrijfsorganisatie maakt deze over aan de plaatselijke raad. De arbeider gaf dus 4 uur voor algemene en 10 uur voor plaatselijke diensten, waarvan hij nu gratis gebruik kan maken, tezamen 14 uur. Bijhoudt er slechts 26 over. Dus per week ontvangt hij slechts 26 "gulden", als een gulden gelijk is aan een arbeidsuur.

III

We gaan een stap verder. Elke stad, ieder dorp heeft een eigen distributie- en consumptiebedrijf: winkels, warenhuizen, bakkerijen, restaurants. In onze stad nu omvat het distributiebedrijf 10.000 werkers, die per week bijv. 400 duizend uren arbeiden. De totale kosten echter bedragen méér, door bouw van pakhuizen, aanschaffing en reparatie van auto's en andere noodwendige dingen. Het distributiebedrijf kost dus per week vijfhonderdduizend uren. De honderdduizend arbeiders uit de stad betalen dat collectief, dus elk 5 uur per week. Ze houden nu geen 26 uur, maar nog slechts 21 uur per week over (21 "gulden"). Doch ze hebben ook het voordeel, dat zij de producten verkrijgen tegen de prijs, die het distributiebedrijf zelf er voor moet geven. De *distributie zelf* geschiedt "*gratis*". Voorheen werd elk artikel nog belast met de distributiekosten, welke dikwijls heel willekeurig berekend moesten worden, verdeeld over heel ongelijksoortige goederen en hoeveelheden. Dit is nu afgelopen.

Doch de transportbedrijven moeten dan ook openbare diensten worden: gratis tram-, auto- en spoorwegverkeer of vervoer. We nemen weer aan, dat over de ganse gemeenschap dit transportbedrijf honderdduizend man omvat, die per week 4 miljoen uren arbeiden. De totale kosten zijn echter 8 miljoen uren, want de nieuwste machines worden steeds aangeschaft. De 2 miljoen arbeiders onzer gemeenschap geven dus elk per week 4 uren of 4 gulden voor de transportbedrijven, en "betalen" deze collectief. Genoemde werkers uit onze veronderstelde stad houden nu geen 21 uur, maar nog slechts 17 uur over ter vrije beschikking. In ruil daarvoor hebben ze echter vrij reizen op alle middelen van vervoer, en de producten worden niet meer belast met transportkosten. De prijs in onze stad van een paar schoenen is wezenlijk "fabrieksprijs", de *productiewaarde is ook ruilwaarde*, zonder enige toevoeging.

Men kan deze methode nu gaandeweg uitbreiden: de posterijen gaan over tot de openbare diensten (we deelden ze in bij de transportbedrijven) en weldra zal men nog verder kunnen gaan. Er blijken aardappelen genoeg voor elk voorhanden: het plaatselijk distributiebedrijf slaat ze in, ze worden gemeenschappelijk "betaald", en ieder verbruiker in de ganse stad, kan gratis zoveel aardappelen verkrijgen als hij behoeft. Hetzelfde kan geschieden met het brood. Het is waar: het *persoonlijk* "inkomen" van elk blijkt gaandeweg te dalen: de arbeider, van wien we spraken, die 40 uren werkt, beschikte tenslotte nog slechts over de waarde van 17 arbeidsuren voor willekeurig gebruik. *Doch welk een vrijheid verkrijgt de verbruiker!* In tal van opzichten *neemt hij nu naar zijn behoeften*; geneeskundige hulp, woonruimte, gas, water, elektriciteit, vrij reizen, vrij briefvervoer en weldra vrij aardappelen, brood, melk, boter!

Men begrijpt, dat hierbij éne hoofdvoorwaarde moet worden vervuld: nl. de voortdurende toeneming van de productiviteit, steeds grotere voortbrenging van alle benodigde levensmiddelen en verbruiksartikelen. Want het verbruik zal natuurlijk wel degelijk toenemen, wanneer de bediening gratis is. Met deze grotere voortbrengingsmogelijkheid moet verlaging van de kostprijs samengaan, daling van de productiewaarde. Het opheffen van de overbodige administraties der gratis werkende "openbare diensten" geeft grote besparing, er komt veel arbeidskracht vrij. Het kopen van postzegels, spoorkaartjes, het betalen van rekeningen voor gas, water enz. behoort tot het verleden. Tal van mensen komen vrij voor de productie. Weldra zal de arbeidstijd belangrijk kunnen worden verkort, zonder dat de productiviteit vermindert. Velen zullen zich kunnen gaan wijden aan de verfraaiing der samenleving, aan het voortbrengen van schoonheid, en niet alleen aan de productie van nuttige dingen. Aan kunst, ontwikkeling, ontspanning zal de gemeenschap oneindig veel meer kunnen besteden dan thans.

De vrees, dat toeneming der vrijheid van de verbruiker tot groot misbruik zal leiden, delen we geenszins. Natuurlijk zullen zich, vooral in de

aanvang, dergelijke gevallen voordoen. Maar wie maakt misbruik van de stoompompen over het IJ, omdat deze gratis ter beschikking staan? Wie bedrinkt zich aan water, dat in overvloed kosteloos verkrijgbaar is? Wie overvoedt zich met brood, waarvan men elke dag méér dan voldoende ontvangt? *De mens, die de meeste vrijheid geniet, misbruikt haar het minst!* En vooral, wanneer solidariteit en verantwoordelijkheidsgevoel toenemen, worden bevorderd, zal de mensheid zich deze vrijheid steeds meer waardig tonen.

Er is een andere reden, waarom we misbruik niet vrezen. Niet alleen, wijl ieders wil gebonden is aan sociale en menselijke, zedelijke karaktertrekken. Doch ook, omdat de mens behoeften bezit van verschillende kwaliteit. Van voedsel, drank, kleding en alle zuiver materiële dingen is men spoedig verzadigd. Het zinlijke genot in de gewone zin des woords boeit ons wellicht geen vijf uren per dag. Buiten deze, en buiten rust- en arbeidstijd, vraagt niet ons lichaam, doch *onze geest* om genot. Onze behoeften wijzigen zich: ze worden *begeerten van hoger kwaliteit*. De mens, wiens materiële en sexuele behoeften zijn bevredigd, streeft (indien hij normaal is) niet maar steeds weer naar dezelfde prikkels en dezelfde herhaalde genoegens. Integendeel: hij zoekt andere vreugden: het zien van een toneelstuk, het lezen van een boek, het genieten van de natuur. Naarmate de mens een vollediger persoonlijkheid gaat worden, een harmonischer wezen, houden zijn *verschillende* behoeften elkaar beter in evenwicht. Zo hij ze alle wil bevredigen, en dus zijn leven verrijken wil, zal hij toch overdaad en uitspatting schuwen, tot groter zelftucht komen. Als een waarachtig epicurist, als één die het leven *genieten* wil, zal hij beseffen, dat geestelijke en zedelijke vreugden *blijvender*, soms dieper en heviger zijn dan de andere. Het vrijheidlievend socialisme heeft niets te vrezen van de Mens, die in en tot vrijheid is opgevoed.

We hebben in deze gehele studie getracht, de mensen te beschouwen, zoals ze zijn. Natuurlijk veronderstellen we, waar het ging om een uiteenzetting dezer idealen, dat ze door één gemeenschappelijke wil zouden zijn gedreven. Doch overigens hebben we er naar gestreefd, de mensen niet te idealiseren. Desondanks kent ook de kapitalistische

maatschappij haar talloze voorbeelden van menselijkheid, soberheid, zelftucht. Zelfs de kapitalistische maatschappij, hoe gebrekkig of barbaars ze ook is, bestaat toch uit mensen, die slechts deze gemeenschap vormen kunnen, omdat althans een minimum van wederzijds vertrouwen en zedelijk verantwoordelijkheidsgevoel hen verbindt. Worden de maatschappelijke omstandigheden beter, dan zullen de mensen evenmin engelen worden als thans, doch het zedelijke en redelijke element in hen, dikwijls door de huidige verhoudingen verstikt, zal meer gelegenheid hebben op te bloeien. De ganse samenleving zal tot een hoger plan verheven kunnen worden.

Hoofdstuk XV

Van kapitalisme tot anarchisme

I

In de voorgaande hoofdstukken hebben we er naar gestreefd, niet alleen de organisatie ener staatloze socialistische maatschappij als mogelijk te schetsen, maar tevens ook steeds te wijzen op de evolutie naar en in zulk een samenleving. Zonder een uiteenzetting van deze overgang toch en van haar mogelijkheid zou heel het anarchisme waardeloos zijn. Men ontmoet mensen, die beweren: "Ons ideaal van anarchisme is eerst te verwezenlijken na driehonderd jaar". Wat ze daarmee uitdrukken, is van verre strekking. Want eerstens kunnen ze niet aan politiek doen, geen stelling kiezen, niet mee strijden. Immers, ze zullen zich aan alles onttrekken met de bewering, dat hun tijd nog niet is genaderd, dat datgene, wat uit een omwenteling te voorschijn zou kunnen komen, toch niet in overeenstemming is met hun idealen. Zo zijn er zogenaamde "anarchistische" schrijvers bij de vleet, die weigeren, op te wekken tot medewerking aan massa-acties, waaraan ook marxisten deelnemen, met het stompzinnige argument "dat die staatssocialisten dan toch met de winst gaan strijken". Alsof ooit een beweging kon groeien door niets te doen! Alsof men niet het risico van de nederlaag moet aandurven, om op een overwinning te kunnen hopen! Alsof het meerdere succes van de marxisten eventueel niet een vraagstuk is van machtsverhoudingen, die zich kunnen wijzigen ten gunste van de staatlozen.

Doch niet alleen dat feitelijke politieke actie dan uitblijft, er is meer. Het ideaal wordt een gewone utopie. Immers het is volkomen onmogelijk, met enige zekerheid te weten, wat over driehonderd jaar mogelijk of werkelijk zal zijn. We kunnen over het jaar 2000 en het jaar 2300 zoveel filosoferen als ons lust, het blijft louter fantasie. Politiek is slechts denkbaar op de basis van het heden, en verder dan de mogelijke

eerstvolgende periode kan geen politieke werkzaamheid reiken. Wie dit inziet, begrijpt ook, dat het anarchisme zal moeten kiezen, óf een politiek moet zijn, óf een ethische filosofie. In het laatste geval zal het anarchisme over driehonderd jaar net zulk een geringe invloed hebben als thans in vele landen het geval is. Het zal sekten, groepen, culturele organisaties kennen, en niets meer. In het eerste geval zal het anarchisme moeten terugkeren naar de wezenlijke poging tot praktische politiek van Bakoenin en van bijv. zijn aanhangers in Spanje.

Het utopisme heeft het anarchisme ontzaglijk verzwakt. Doordat men niet-politiek dacht, en dus de overwinning van het vrije socialisme zag als een kwestie van opvoeding, en niet als een vraagstuk van machtsverhoudingen, heeft men in bepaalde politieke situaties zeer grote fouten gemaakt. Eén der bekendste was het vertrouwen op de ingeboren menselijke goedheid en het niet-aanwenden van de bereikbare macht, waarover men beschikte. Dat dan anderen met die macht gingen strijken, kan een reden zijn, om zich te beklagen, doch niet om zich te verwonderen.

Het is naar aanleiding daarvan, dat we aan enkele concrete gevallen denken moeten. Daar is allereerst de Russische revolutie. De rol daarin door de anarchisten gespeeld is veel groter, dan bekend is, omdat de officiële bolsjewistische historievervalsers eenvoudig doodzwijgen, wat de anarchisten hebben gepresteerd,

Zowel in Moskou als in Sint-Petersburg, om niet eens te spreken van Kroonstadt, zijn ze de ziel geweest van de omwenteling en ... — wat meer zegt! — van het scheppen der sovjets, die als bedrijfsraden, als gemeenteraden enz. den staat zouden moeten vervangen. De eerste sovjetcongressen, die de macht uitdrukten van de georganiseerde arbeiders en boeren, plaatsten praktisch de staat ter zijde. Het was in deze tijd, dat Lenin zijn uiterst merkwaardig boekje schreef over *Staat en revolutie*, om vooral te bewijzen, dat de bolsjewiki geen staatsocialisten waren, dat ze evengoed vóór de opheffing van de staat waren als de anarchisten, kortom: dit boekje is een enorme concessie aan het anarchistische karakter van de revolutionaire periode, waarin men verkeerde. Vooral in de Oekraïne heeft de Machnobeweging op klare wijze uitdrukking gegeven aan de

radenidee, door het vrijgekozen en democratisch werkende sovjetcongres met de hoogste macht te bekleden, en vrijheid van pers en organisatie te erkennen voor alle revolutionaire en proletarische groepingen. In hun groot vertrouwen en hun loyaliteit hebben de anarchisten evenwel aan hun bondgenoten (toekomstige tegenstanders!) een vrijheid gelaten, die tegen hen zelf werd aangewend. Uit de sovjets kwam een voorlopige revolutionaire regering voort, waarin de anarchisten niet vertegenwoordigd waren, en krachtens hun beginsel meenden, ook niet te kunnen zijn. Derhalve bestond die regering uit bolsjewiki, met in de aanvang ook vertegenwoordigers van de links-sociaalrevolutionairen, als Steinberg. Bovendien verbonden de anarchisten hun groepen niet over heel het land tot een sterke politieke organisatie, maar hielden ze vast aan de eigenlijk syndicalistische theorie, dat alleen economische organisaties geoorloofd waren, en dat men dus niet alleen moest *medewerken* in de bedrijfsorganisaties (wat vanzelf spreekt) doch tevens zich moest *beperken* tot die bedrijfsraden. Ook in 1937 heeft men het "onzuiver" geacht, dat de Spaanse F.A.I. zich gedroeg als een "politieke partij". Maar als een beweging naar de macht streeft, wat is ze dan anders dan een politieke organisatie? Aangezien ze dat echter gewoonlijk niet *wilde* zijn, deden zich de grofst inonsekwenties voor en de grootste tegenstrijdigheden. In Rusland werkten de anarchisten loyaal samen met en stonden zelfs in dienst van een bolsjewistische regering, waarin ze geen enkele zeggenschap hadden. In de Oekraïne sloot de Machnobeweging verschillende akkoorden en bondgenootschappen met het bolsjewistische Moskou, en de Russische hoofdstad is door Machno gered van een verwoesting door de benden van Denikin. Maar de "bondgenoten", die als politici alleen rekening hielden met de machtsverhoudingen, vervulden geen enkele verplichting jegens de anarchisten. Integendeel: toen het gevaar van het wit-gardisme was geweken, hebben Lenin en Trotski het anarchisme, het links-sociaalrevolutionaire principe en andere bewegingen eenvoudig uitgeroeid. De aanslag op Kroonstadt (maart 1921) en de vernietiging van de Machno-beweging daarop behoorden tot de dictatoriale praktijken van het bolsjewisme, waartegen de anarchisten betrekkelijk weerloos waren.

Aan de éne kant gedroeg Machno zich als een generaal van een leger van 50.000 man (wat hij praktisch ook was) en aan de andere zijde weigerde hij de machtsvraag onder het oog te zien!

Even leerzaam was, wat tijdens de Beierse Radenrepubliek gebeurde. Daar waren niet alleen raden, daar was een republiek met een regering. En de anarchisten — Erich Mühsam! — aarzelden niet, hun verantwoordelijkheid te dragen en lid te worden van deze "Raad van Commissarissen". Het Beierse experiment duurde te kort, om er lessen uit te trekken, maar duidelijk is, dat de anarchisten in alle situaties, die gevaarlijk en revolutionair waren, medewerkten met gezaglievende socialisten, zonder hun houding precies te kunnen bepalen.

Tenslotte is daar de Spaanse ervaring. Ook toen hebben twee anarchisten en twee syndicalisten zitting gehad in de regering van Caballero, van nov. 1936—mei 1937. Ze wilden niet ontbreken in het antifascistische front. Maar waartoe werden ze lid van deze regering? Uit loyaliteit, omdat ze de anderen niet in den steek wilden laten. Zij echter deden de concessies. Wat hadden ze kunnen doen? Ze hadden bijvoorbeeld zich meester kunnen maken van de controle over de militie, het instituut van de politieke commissarissen, van het beheer over de munitiebedrijven. Vooral in Catalonië hadden ze daartoe — volgens de erkenning van Companys zelf — alle macht. Maar ze waren te loyaal. Ze lieten de werkelijke macht uit hun handen glippen en overgaan in die van de stalinisten, die in Spanje niet anders waren dan vanuit Rusland gecommandeerde en betaalde reactionnaires uit de burgerlijke partijen. Het gevolg kon niet uitblijven: in mei wierpen deze kwasirode conservatieven de CNT en de FAI uit de voornaamste machtsposities, uit de politie, de grensbewaking, de douane, de wapenbedrijven, de legerleiding enz. In de anarchistische beweging is daarover zeer veel gepolemiseerd en gedebatteerd. De mislukking werd vrij algemeen hieraan geweten, dat de libertairen deel waren gaan uitmaken van de regering. Dat ze aan "politiek" hadden gedaan. Maar men vergat, dat de machteloosheid — natuurlijk veroorzaakt door internationale factoren, en zeker voor het kleinste deel maar de "schuld" van de libertairen in Spanje — mede een

gevolg was van de anarchistische theorieën zelf, die in dit opzicht geen klaarheid hebben gebracht.

Wat de historie ons leert, is derhalve dit: steeds hebben, indien een overgang uit het kapitalisme naar een andere samenleving mogelijk was, de anarchisten duidelijk begrepen, dat ze niet anders konden, dan met autoritaire socialisten en andersdenkende revolutionairen samen te werken. Tot zelfs in de regering toe! Op welke basis evenwel, met welke tactiek en vooruitzichten daar ging men niet verder op door! In Holland hebben we beleefd, dat vooraanstaande anarcho-syndicalisten — naar aanleiding van de Spaanse opstand in Asturië in 1934 — propageerden, dat men de revolutie niet met geweld verdedigen kon of mocht, en ... dat men slechts dan mocht samenwerken, indien men er zeker van was, daarmee het staatloze socialisme te zullen verwerkelijken! Toen echter de opstand uitbrak — als antwoord op de staatsgreep van Franco — van juli 1936, verklaarden deze zelfde propagandisten — gedreven door een zuiver revolutionair sentiment, en dus terecht! — dat de Spaanse libertairen volkomen aanspraak konden maken op solidariteit en hulp, toen ze wapens gebruikten en samenwerkten tot met de burgerlijke antifascisten! Daarop waren echter de aanhangers ideologisch niet voorbereid, integendeel. De verwarring, die toen ontstond, was even onafwendbaar als betreurenswaardig.

II

Indien men dit hele vraagstuk — dat vooral door de Spaanse gebeurtenissen en door Spaanse schrijvers aan de orde is gesteld — nader beziet, blijkt, dat in het anarchisme zelf zich een vrijwel onoplosbare tegenspraak voordoet. Immers naar zijn aard wil het recht en vrijheid erkennen van de menselijke persoonlijkheid, en derhalve dus ook van afwijkende meningen. Het zou met het anarchisme vloeken, indien men zou eisen, dat alle mensen op gelijke wijze zouden gaan denken en gevoelen, indien men allen wilde "gelijkschakelen". Nu is het waar, dat

de anarchisten — die zich zeer wel bewust waren van de hieruit voortvloeiende consequenties — zich de oplossing vrij gemakkelijk dachten. Ze zeiden: daar, waar de anarchisten de meerderheid achter zich hebben, zullen ze de gemeenschap vrijheidlievend inrichten. Daar, waar anderen evenwel overwegend zijn, erkennen we hun recht, de samenleving op de basis van de staat in te richten, mits de democratie er niet geringer zij dan in het democratisch kapitalisme. In Spanje — vóór de gebeurtenissen van 1936 — stelden de libertairen zo een verdeling voor in kantons, federatief verbonden, die een regeling zouden treffen al naar de mening van de meerderheid: of vrijheidlievend óf autoritair.

Naarmate evenwel een land meer wordt geïndustrialiseerd, en dus elk deel meer afhankelijk wordt van zijn omgeving — naarmate het raderwerk der gemeenschap steeds ingewikkelder wordt, kan een zo eenvoudige oplossing door splitsing niet meer worden gevonden. Men kan noch de spoorwegen, noch de electriciteitsvoorziening van hele provincies en streken, noch de grootindustrie verdelen in tamelijk onafhankelijke sectoren. Natuurlijk blijven er allerlei gebieden, waarop zeer grote vrijheid kan heersen: in de methoden van onderwijs, de organisatie van het liefdeleven en de kinderverzorging, de opvatting van het recht, de religie en de moraal en in tal van lokale aangelegenheden kan zulk een decentralisatie en federalisme worden doorgevoerd. Doch in allerlei organen waarvan de beheersing wezenlijke macht betekent, kan dit niet.

Het is dus noodwendig, samen te werken, rechtstreeks, met andersdenkenden, wier opvattingen het anarchisme in zoverre eerbiedigt, dat het de vrijheid van prediking en toepassing erkent. Het is duidelijk, dat *het anarchisme daarmee tegelijk afziet van elke totalitaire verwerkelijking van zijn idealen*. Natuurlijk kan géén beweging ooit — ook niet door een dictatuur — voor honderd procent haar idealen verwezenlijken. Maar het anarchisme moet er eigenlijk *bewust* van afzien, omdat het bij voorbaat de noodzaak erkent, dat door de vrijheid de verschillen in aard en in levens- en wereldbeschouwing niet uitblijven kunnen. Niet alleen, dat het dus elke dictatuur uitsluit, maar het neemt bij voorbaat aan, dat de vrije persoonlijkheden ook nooit uniform zullen denken, nooit op

éénzelfde wijze in het leven zullen reageren. Aangezien elk ideaal eenzijdig is, zal het dus immer slechts ten dele worden gerealiseerd.

Men passe deze theorie toe in de politiek, en men zal tot de conclusie komen, dat de anarchisten de samenwerking met autoritaire socialisten niet kunnen afwijzen, hoewel dezen de staat willen redden, die de anarchisten willen likwideren ...

Men heeft in anarchistische kringen de praktische consequenties van dit standpunt ook wel aanvaard, voorzover het die samenwerking aangaat. Werkelijk overdacht heeft men de situatie zeer zelden. Na elke teleurstelling kwamen de “zuiveren” aandragen met argumenten, om elke samenwerking af te wijzen. Onbewust gedroegen ze zich hierbij echter gewoonlijk autoritair en dictatoriaal, door aanvaarding van hun eigen idealen (zelfs van hun utopieën) als voorwaarde te stellen voor maatschappelijke coöperatie. Eerst allen gelijk denken — dat wilde zeggen: eerst allen denken zoals *wij* dat doen of willen beweren te doen — en eerst dan kunt gezalig worden en ons de hand reiken. Die zelfgenoegzaamheid — bij ethischen, individualisten en zelfs sommige zich noemende sociaal-anarchisten — was feitelijk in diepste wezen het tegendeel van vrijheidlievend.

Natuurlijk hebben de anarchisten het recht, één voorwaarde te stellen, die een hoofdconditie is: “We eerbiedigen slechts de vrijheid van hen, die op gelijke wijze en gelijk plan de ónze garanderen. Wie onze vrijheid niet ontziet, kan geen aanspraak maken op enige garantie van onze kant.” We hebben het echter in de chaotische beweging, die zich somwijlen “anarchistisch” noemt, beleefd (zo goed als men trouwens de meest tegenstrijdige dingen onder marxisten kan aantreffen) dat dezelfde vrije socialisten, die fel tekeer gingen tegen samenwerking *in de revolutie* met linkse marxisten volledige vrijheid eisten voor . . . fascistten (!), alleen om te opponeren tegen de sociaaldemocraten, die maatregelen tegen de fascistten eisten. Indien deze vrije socialisten hadden gezegd: We willen niet, dat tegen de fascistten *de staat* deze maatregelen neemt, want daarmee wordt de éne vorm van kapitalisme versterkt tegenover de andere — dan zou dat zeker juist zijn geweest van het standpunt der theorie. Dat echter arbeiders fascistische bladen zouden

moeten drukken, zalen voor hen beschikbaar zouden moeten stellen, zou evenzeer in strijd zijn met de theorie alsdat men de vrijheid zou eerbiedigen van onderkruipen, van uitbuiten en van onderdrukken. Zelfs het liberalisme is niet zó abnormaal "vrijheidlievend" geweest!

Indien men uit deze misverstanden een uitweg wil zoeken, dan is het noodzakelijk, uit te gaan van het feit, dat het anarchisme in de eerste plaats socialisme is, en zonder dat — en dus zonder de arbeidersklasse als grondslag te hebben — niet mogelijk. Gaat men eenmaal uit van de gedachte, dat het anarchisme verenigbaar is met een arbeidersbeweging (in de ruimste zin van het woord) en met algemeen socialistische beginselen, dan weet men, met welke groepering men in revolutionaire situaties kan samenwerken en met welke niet. Gemakkelijk te bepalen is dat in de praktijk nooit. Elke periode is vol van moeilijkheden, die onvoorzien zijn en ter plaatse, op het moment zelf, moeten worden opgelost. Bij de strijd om de macht zal men evenwel zijn plaats vinden in de rijen van de socialistische arbeiders.

En of dan de revolutie — die van nature immers de staat begint te ontkennen — zal verlopen in staatloze of staatlievende richting, dat is een vraagstuk van machtsverhoudingen, en niet van dogmatiek.

III

Men vrage zich dan ook het volgende af: Indien in de revolutionaire praktijk de anarchisten steeds samenwerkten met autoritaire socialisten — als dit uit de theorie zelve voortvloeit — is er dan ook theoretisch niet een program te vinden, een basis, waarop dit samengaan valt vóór te bereiden? Het is immers struisvogelpolitiek, dit probleem uit de weg te gaan, terwijl het zich in de toekomst toch opdringt!

We hebben reeds betoogd, dat het samenstellen van bedrijfsraden — die niemand uitsluiten kunnen — beduidt: het organiseren van de gemeenschappelijke arbeid van allen, van verschillende richtingen. Kan bijv. het marxisme zulke raden niet aanvaarden? Natuurlijk wel, ook

al heeft het daartoe weinig theoretische arbeid bijgedragen. Men moet wachten tot de Russische revolutie, de bedrijfsbezettingen in Duitsland, Italië en Frankrijk, voor deze radenidee binnen de gezuchtkamp valt van de marxisten. Vooral het verval van de vakorganisaties als strijdapparaten, haar verwording tot verzekeringsorganen en onderdeel van de staatsadministratie opent aan vele marxisten de ogen voor de noodzaak van strijdbaar en meer klassebewuste organen. Hierin was Herman Gorter een pionier, die met Lenin brak, juist omdat hij partij koos voor de bedrijfsraden tegenover de vakbonden. Sinds Gorter evenwel en sinds het ontstaan van de sovjets kan het marxisme zich met de idee van de economische raden zeer wel één verklaren.

In de tweede plaats kan samenwerking mogelijk zijn in de raden van de gemeenten. Terwijl het anarchisme krachtens zijn antiparlementaire standpunt terecht weigert, deel te nemen aan het vormen van gemeenteraden in kapitalistische verhoudingen, moet het evenwel van socialistisch standpunt de gemeenteraden als onontbeerlijk erkennen voor het functioneren der plaatselijke gemeenschap. In de raad, door vrije verkiezingen gekozen, zullen dan natuurlijk verschillende politieke stromingen zijn vertegenwoordigd, evengoed als in de bedrijven.

Ook bij het organiseren van de militie, indien dit geval zich zal voordoen, — en dat heeft Spanje reeds bewezen — kan er van samengaan zeer wel sprake zijn. Hierbij kan de voorwaarde dan zijn, dat de militie onmiddellijk onder controle staan zal van de comités, door het radencongres of voorlopig door de verschillende arbeidersgroepen gevormd. Men kan zich zeer wel een industriële en een politieke Raad denken, die tezamen de leiding hebben over de eventuele militie.

Het vraagstuk wordt evenwel moeilijker, zoodra het gaat om het vormen van het "opperbestuur". Dat zulk een centrale administratie nodig is, hebben we reeds pogen uiteen te zetten. Dat de gemeenten zowel als de bedrijfsorganisaties toch tenslotte een gemeenschappelijke Bestuursraad zullen moeten organiseren, staat vast. Het doet er weinig toe, of deze Algemene Raad de naam heeft van "Raad van Commissarissen", van "voorlopige regering" of anderszins. Weliswaar heeft Kropotkine

getoerd tegen de revolutionnaire regeringen, maar hij heeft in 1917 zich wel degelijk ter beschikking gesteld van de Russische revolutie, ook toen die een regering erkende en handhaafde. Want waar het op aan komt, dat is slechts, hoe zulk een Landelijke Raad werkt en in welke richting.

Dat anarchisten aan zulk een Algemeen Bestuur — of hoe het zal heten, desnoods een Radenrepubliek — kunnen deelnemen, vloeit voort uit het voorafgaande. Van de verdere ontwikkeling van zulk een instituut hangt alles af. Zal deze Raad zich uitbreiden tot een regering, die de militie, de gemeenten, de raden geheel aan zich ondergeschikt maakt, staatskapitalisme doorvoeren zal? Of zal hij afhankelijk blijven van de organen, waaruit hij is gekozen, afhankelijk van radencongres en van de gemeenten zelve? In het eerste geval zal deze Raad weer een volslagen regering worden. In het laatste geval zal feitelijk de staat worden gelijkwaardig, om plaats te maken voor een Radenorganisatie en een Federatie van Gemeenten.

Welnu, wat zulk een Raad of comité van commissarissen of "voorlopige regering" (een naam, die de anarchisten moeten verwerpen, maar . . . wat is er in een naam?) zal worden, dat hangt geheel af van de machtsverhoudingen van het ogenblik, en niet van afspraken noch van beloften, niet van ideologieën en evenmin van goed vertrouwen. Indien op zo'n ogenblik de anarchisten inderdaad een belangrijk deel der massa achter zich hebben, zal men tegemoet komen aan hun streven naar het likwideren van den staat. Hebben ze weinig achter zich, dan zullen ze het na de omwenteling verliezen. Ook hier is immer waar, dat macht de doorslag geeft. Staal is in de politiek sterker en scherper dan papier, en macht meer waard dan recht. Eerst dan, wanneer de anarchistische beweging dit zal hebben begrepen, zal ze haar houding kunnen bepalen ten aanzien van die samenwerking, die de omstandigheden opdringen, en die de anarchisten in het algemeen zozeer vrezen.

Hoofdstuk XVI

De toekomst van het anarchisme

I

In de vorige eeuw onderscheidde men het "wetenschappelijke" van het "utopische" socialisme, omdat men onder "wetenschappelijk" feitelijk verstond: "evolutionnair". De wetenschap was sterk beïnvloed door het Darwinisme, en dit leerde, dat logisch uit de éne fase de andere voortvloeide, en dat niets ontstond uit het niet, doch dat elke wording een langdurig proces was in verschillende etappes. Toen nu de leer van Hegel zozeer in het middelpunt stond, vatte men ook de zogenaamde "dialektiek" op als een denkwijze, die de evolutieleer ondersteunde: uit een bepaalde, gestelde toestand moest een andere voortkomen. Het speculatieve karakter van deze dialektiek veroorzaakte, dat ze veel minder bruikbaar was dan de evolutieleer van Darwin, want Hegel sprak ervan, dat uit het gestelde noodzakelijk het tegengestelde moest ontstaan, en dat de logische ontwikkeling er één was van tegenstellingen. Dit laatste bekoorde wel de socialisten — zo konden ze aannemen, dat uit het kapitalisme het socialisme *moest* groeien — doch daarmee is het onbetrouwbare karakter der methode niet opgegeven.

Hoewel we dus de dialektiek verwerpen, erkennen we, dat het zogenaamde wetenschappelijke socialisme toch een grote voorsprong had op het utopische. Het utopisme deed niet anders dan zich één of andere volmaakte maatschappij denken, zonder zich om de verwerkelijking te bekommeren.

Het wetenschappelijk socialisme daarentegen bekommerde zich veel minder om het uiterlijk der toekomstmaatschappij, doch veel meer om de aanwezig zijnde mogelijkheden. De vraag was, welke consequenties men kon trekken uit deze maatschappij, welke strekkingen konden bruikbaar gemaakt worden aan het socialisme, en welke krachten vooral de macht

konden vormen voor de nieuwe samenleving. Het einddoel werd dus opgesteld in overeenstemming met wat voorhanden was aan hoop en mogelijkheid. Meer kan men ook eigenlijk niet doen, zonder te vervallen in interessante fantasieën, die nochtans . . . verbeeldingen blijven.

Indien men nu vraagt, welke *bestaande* strekkingen door het anarchisme zijn naar voren gebracht, dan kan men opmerken, dat de beste tradities van het liberalisme verder zijn ontwikkeld. Dus: internationalisme, liefde tot individuele vrijheid, vrij wetenschappelijk onderzoek (waarvan, het zij terloops gezegd, de socialistische theorie een gevolg was) het toejuichen van groter materiële welvaart, het antikerkelijke denken en de waardering voor de ervaringswetenschappen — kortom de waardevolle winsten van de burgerlijke beschaving. Zozeer was het socialisme een product van de blijvende kern van de (burgerlijke) cultuur, dat de grote en wijsgerige of economisch-onderlegde socialistes allen kwamen uit het burgerlijke kamp, en in dien zin dus het socialisme “een bourgeoisprodukt” is geweest. Waarschijnlijk zou dan ook het anarchisme méér toekomst hebben gehad, indien het burgerlijke liberalisme als basis der gemeenschap zou zijn gebleven. Niet om de economische verdiensten van dit liberalisme, dat immers leidde tot de chaos, de strijd van allen tegen allen, de verarming hier en de verrijking ginds. Maar wel, vanwege de ongetwijfeld enorm grote culturele waarde van deze denkwijze, die gunstiger voor het anarchisme was dan de conservatieve, Duitse, staatslievende filosofie. Juist het economisch-chaotische echter dwong de burgerij, ordenend op te treden, tegenstellingen te verzachten.

Natuurlijk deed ze dat door middel van den burgerlijken staat, omdat uitbreiding van diens invloedssfeer, omdat staatsbemoeiing uitgaande van dit gezag, nimmer het stelsel in gevaar kon brengen. Het was Bismarck, van nature een antiliberaal conservatief, die door staatsverzekeringen, sociale wetten enz. niet alleen aan het socialisme de wind uit de zeilen nam, maar tevens de arbeidersklasse koppelde aan den staat. Het marxisme kon, krachtens zijn staatslievend karakter, daaraan geen weerstand bieden, werkte ertoe mede, dat het staatsgezag zich steeds (tot aan het fascisme toe) versterkte. In deze sfeer kon het anarchisme slecht

gedijen. Want zelfs een oppositie moet nog voldoende aanknopingspunten kunnen vinden met het bestaande, om doeltreffend te zijn.

Hoewel dus de gedachte van de staatloosheid wel zeer ver uit het ver schiet scheen te liggen van het kapitalisme, zoals dat na de liberale periode zich ontwikkelde, bleven er toch voldoende punten over, om althans op voort te bouwen. In de eerste plaats het feit, dat het anarchisme even goed *de gemeente* aanvaardt als vorm van samenleving, als het kapitalisme dat doet. De gemeente (commune) heeft gaandeweg aan invloed verloren ten voordele van de staat. Toch bezat ze aanvankelijk veel groter vrijheid, autonomie in vele zaken, en elke gemeente kon op het gebied van onderwijs, verordeningen, openbare diensten, maatschappelijk hulpe toon enz. maatregelen nemen, los van de staat. De “ordenende” staatsbemoeiing, en het feit, dat de staat de beste relaties onderhield met de financiers, veroorzaakten, dat de gemeenten gaandeweg veel van haar autonomie verloren, en dat ze meer en meer afhankelijk werden van het centrale gezag. Toch heeft met recht Kropotkin opgemerkt, dat aanvankelijk de gemeenten de basis vormden en de hoeksteen der samenleving. Het dorpscommunisme was de oudste vorm van socialisme, de vrijheid van de gemeenten de eerste waarborg voor de vrijheid der burgers. “Stads lucht maakt vrij” zei men in de Middeleeuwen, wanneer men wilde uitdrukken dat de macht van adel, geestelijkheid en koning in de stad moest wijken voor die van de handwerkers. Niet alleen in het liberalisme was het besef van deze stadsrechten sterk. Ook bij de Calvinisten — evenzeer een typisch burgerlijke groep — bleef zeer lang de overtuiging bestaan, dat niet de staat, maar de gemeente de cel en kern is der samenleving. Het is een typisch Calvinistische en republikeinse theorie, te zeggen, dat de staat niet is *verdeeld* in gemeenten, maar juist is *opgebouwd* uit gemeenten. Dus: eerst de gemeenten, en de staat gevormd als een soort federatie dier communes. Nu moge dat gaandeweg alleen theorie zijn geworden, hier vindt men toch een ideologie, die door het anarchisme kan worden benut.

Voor al de historie van de Nederlanden heeft deze traditie bevestigd. Immers, vóór de Franse tijd, ten tijde van de Republiek, naar heel hun wezen zijn de Nederlanden een republikeins gemenebest, is de

monarchistische praktijk vreemd aan hun historie. Daardoor waren de Nederlanden eigenlijk een Vereniging van Republieken. Elke Republiek was een provincie, en de provincie niet veel anders dan een federatie van gemeenten. De macht der gemeenten en hun autonomie waren zo groot, dat gedurende twee eeuwen er van een politiek, centraal *gezag* in de Nederlanden feitelijk geen sprake is geweest (wel van allerlei administraties) en dat Proudhon zelfs het federatieve karakter van deze politieke organisatie — afgezien van het burgerlijk standpunt — als een voorbeeld kon stellen, dat hij verkoos boven het in het toenmalige Frankrijk zo dictatoriale staatscentralisme. De Nederlandse burgerij is niet alleen de oudste ter wereld, die het eerst afrekende met adel, geestelijkheid en vorst — maar ze is ook in vergelijking met andere het meest bedacht geweest op het waarborgen van gewestelijke, stedelijke en zelfs (voor de burgerij) persoonlijke vrijheid. Aanknopingspunten, om te verduidelijken, wat eigenlijk het anarchisme bedoelt te zijn, kan men dus vinden, indien men *de gemeente* als hoeksteen aanvaardt voor *de gemeenschap*.

Er is evenwel een tweede strekking in het kapitalisme, waarbij het anarchisme kan aanknopen. Ook de bestaande maatschappij kent het stelsel van "*gratis diensten*", die natuurlijk in niet eigenlijke zin gratis zijn — de gemeenschap bekostigt ze — maar waarvoor de individuen geen schatting hebben op te brengen naar de mate van het gebruik, dat ze van deze diensten maken. Gebruik van weg en straat — voordeel trekken van de stadsreiniging en de vuilophaaldienst — het profiteren van de straatverlichting (voorheen droeg elke nachtelijke wandelaar zijn lantaarn mee!) de vrijheid van het lager en uitgebreid lager onderwijs, ook voor wie geen belasting betalen — het gebruik naar behoefte van water in huizen met lage huren — het gratis gebruik van sommige bibliotheken — de geneeskundige dienst — ziehier een aantal voorbeelden van *gratis verbruik* naar individuele behoeften en omstandigheden. In tijden van bloei worden die mogelijkheden uitgebreid, dan soms weer beperkt. Maar we kennen ze, en al deze gratis diensten — waarvoor ieder een deel van zijn inkomen afstaat, natuurlijk — zijn eigenlijk een stukje vrijcommunisme. Want niet alleen de vrijheid van het verbruik, ook

de gelijkheid der mensen wordt daardoor gediend en naderbij gebracht. Zo is onze maatschappij niet meer *uitsluitend* kapitalistisch — evenmin trouwens als een socialistische volledig socialistisch zou kunnen zijn!

Teneinde nu de mensen bij te brengen, wat eigenlijk het anarchisme voorstaat, is het dus mogelijk, juist die vrijheid en gelijkheid der verbruikers tot uitgangspunt te kiezen. Men stelle zich eens voor, dat ieder een abonnement nam op de spoorwegen, en daarvoor een bedrag betaalde naar zijn inkomen. Dan zou door deze belasting natuurlijk het totale benodigde bedrag voor het spoorwegwezen worden opgebracht, maar... het reizen zou gratis kunnen geschieden, want ieder zou op elk station kunnen uit- en instappen.

Welk een besparing aan administratiekosten, welk een vermindering van de controle, welk een bezuiniging op deze dienst, waardoor men weer veel meer zou kunnen besteden aan verbetering en uitbreiding van het materiaal. Om een ander voorbeeld te geven: men verbeelde zich reeds in de kapitalistische samenleving, dat elke school een eetzaal en keuken erbij bouwde. Dat de kosten voor volledige kindervoeding alweer uit bijdragen naar het inkomen worden verkregen. Dan zou toch elk kind naar zijn behoeften worden gevoed en verzorgd, de gelijkheid en vrijheid zouden er veel groter door worden.

Dergelijke maatregelen gaan ongetwijfeld in de richting van het anarchisme. Het zou onverantwoordelijk zijn, ze niet toe te juichen. Elke sociale vooruitgang moet met dergelijke hervormingen ernst maken. Want in zoverre is de sociale revolutie niet anders dan een vorm van evolutie, sprongsgewijze. Elke omwenteling is, zo bezien, tweeledig: ze zet voort wat tot het beste behoort van het kapitalisme — en ze vernietigt de verstarde politieke en economische vormen, die verdere evolutie hebben belemmerd. Dat aldus beschouwd het anarchisme zeker toekomst heeft, zou men niet kunnen ontkennen. De mogelijkheden ertoe zijn zeker aanwezig.

In welke mate nu kansen kunnen worden benut, hangt niettemin van twee factoren af. In de eerste plaats: hoe zal zich het kapitalisme verder ontwikkelen? Steeds meer van het anarchisme af? Zal de autonomie der gemeenten en zullen de gratis diensten steeds geringer worden? Zal het fascisme erin slagen, zich zo lang te handhaven, dat het aan het kapitalisme een gans ander aanzien zal geven? Natuurlijk is het fascisme een verschijningsvorm van het kapitalisme, maar één, die tegelijk de ware burgerlijke cultuur vernietigt. Al wat wezenlijk liberaal was, wordt met voeten getreden door de dictatuur en de leidersverheerlijking. Wanneer de burgerlijke samenleving vervalt en onhoudbaar is geworden, wordt de staat, het instrument van de burgerlijke wet, genoodzaakt "orde te scheppen", en hij wordt van middel een doel, van wapen der burgerij haar eigen gevangenis. Ofwel het kapitalisme moet leiden tot vrij socialisme — ofwel het voert tot een vorm van barbarisme, als door het fascisme tot uiting komt. In dit laatste geval is er geen weg terug meer. Eenmaal aangeland bij de toevlucht van het fascisme kan de burgerij niet meer weerom naar de democratie. Fascisme valt alleen door revolutie. De vraag is alleen: hoe lang kan het zich handhaven? Jaren of eeuwen? Kan het zozeer de burgerlijke cultuur uitroeien, dat het ook zijn product, de socialistische beschaving, kan vernietigen? En wat kan er dan ontstaan, indien het fascisme eens valt?

We staan hier voor vragen, die niemand kan beantwoorden. Zal het fascisme inderdaad "omslaan tot zijn tegendeel" en van dictatoriaal kapitalisme tot vrij socialisme worden? Men kan er op speculeren, maar niet verhelen, dat de burgerlijke democratie beter kansen biedt voor het anarchisme dan de dictatuur. We erkennen, niet in staat te zijn, aan te geven, welke toekomst er voor het anarchisme nog bestaat na een langdurige fascistische dictatuur. Evenmin als bijvoorbeeld welke mogelijkheden er nog kunnen zijn na een oorlog, omdat ook hierbij alles afhankelijk is van beslissende bijkomstigheden.

Niet alleen dus, dat de verdere ontwikkeling van het kapitalisme van zeer veel betekenis is voor de toekomst van het anarchisme, men kan

hetzelfde zeggen van de houding der anarchistische bewegingen in verschillende landen. Met uitzondering van Spanje is er geen land, waar de beweging veel van belang betekent als politieke stroming. Ze kan groeien, indien de omstandigheden daartoe gunstig zijn. Doch dan nog alleen, wanneer de anarchisten zullen hebben geleerd, wat eigenlijk politiek is. Gaan ze, met hun sektes en hun ethiek, met hun sentimentele dominees en hun verspreide groepjes, met hun onpolitiek "individualisme" en hun vruchteloos filosoferen voort op de wijze, die we in vele landen kennen, dan heeft het anarchisme voorlopig geen toekomst. Hoe onsterfelijk ook de idee is der vrijheid — hoe zeer ook het vrije communisme een ideaal van de besten van vele generaties zal kunnen blijven — het sociaalanarchisme van Bakoenin en Kropotkine, van Malatesta en van Domela Nieuwenhuis zal dan geen andere vooruitzichten hebben dan de sekte der Zevendedagsadventisten of het genootschap voor Oosterse mystiek. In hoeverre dat door de anarchisten zelve wordt begrepen, is niet geheel na te gaan, en misschien dat de geschiedenis hun iets kan leren. Hoopvol is voor het anarchisme onze tijd evenwel niet.

Er is in geen beweging zo veel gesproken en geschreven over "Vernieuwing" van het socialisme als in de anarchistische kringen. Daartoe bestudeerde men alles, behalve datgene wat nodig was. Men hield zich — op vaak zeer dilettantische wijze — bezig met de zielkunde en de ethiek, met het probleem van het geweld, men zocht het in religieuze en pacifistische waarden, en filosofeerde over de cultuur.

Maar men liet het enige na, wat men had moeten doen: namelijk het vraagstuk van de macht aan de orde stellen. Men vroeg zich af, of de klassenstrijd nog wel zin had (alsof die ook zonder dat niet bestond!) en of de middenstand niet een socialistische factor kon zijn, men zette alles op losse schroeven en rakelde de meest afgezaagde problemen weer op. Maar dat het in de politiek gaat om *de verovering van de macht* — tot die "hernieuwing" kon men zich evenmin opwerken als de meest reformistische sociaaldemocraat, die ook gelooft in schone woorden, in menselijkheid en mensenrechten en zedelijkheid, die in de politiek niets beduiden, wanneer men niet de macht heeft inderdaad deze schone *beginselen* te verwerkelijken.

Natuurlijk is en blijft het een vraagstuk, hoe men dan *met de macht de vrijheid* kan verzoenen. Dat is alleen mogelijk, door een stelsel, waarbij ieder individu een gelijk aandeel heeft in de macht, en aldus zijn gelijkheid gegarandeerd weet. Nu is evenwel alleen de belangstelling en de activiteit van de persoonlijkheid zelve, zijn eigen optreden, in staat, hem dan ook die macht en die invloed te "doen uitoefenen. Gezien het feit, dat een groot deel der mensen evenwel geen belangstelling heeft voor politiek, en wel voor vissen, varen en vrijen, zullen dergelijke wezens ook in een nieuwe gemeenschap de neiging hebben, zich zaakwaarnemers te kiezen, die natuurlijk tevens gemachtigden zijn, en handelen in naam van hun cliënten, welke op deze wijze hun macht overdragen, en een ander dubbel zo sterk maken. Daarom zeggen wij, dat het een eeuwige strijd eist, de macht der werkers ook te verenigen met hun vrijheid. Maar is het leven iets anders dan één worsteling?

III

Er is, tenslotte, nog een vraag, die zich voordoet, wanneer men spreekt over de toekomst van het anarchisme. Ieder weet, dat de werkelijkheid een voortdurend bewegen is, en dat derhalve niets blijft, alles verandert en vergaat. Nu kan een anarchistische samenleving, een staatloos-socialistische maatschappij talloos vele vormen vertonen, een soepelheid en een veranderlijkheid, die met het beginsel zelf overeenstemmen. Maar zal dat principe dan een eeuwigheid voor zich hebben? Van de mogelijkheid ener vrijsocialistische samenleving kan men overtuigd zijn. Dat de mensheid een dergelijke vorm van samenleven zal kennen is niet onwaarschijnlijk. Maar voor hoelang?

In een voorafgaand hoofdstuk hebben we, sprekende over de levensbeschouwing en het karakter van den anarchist, gezegd, dat men niets buitenissigs en niets geniaals behoefde te bezitten om geschikt te zijn voor een staatloos-socialistische maatschappij. Juist een bevredigend driftleven zal tot harmonie en rust kunnen leiden. Maar zijn er, in de

beste omstandigheden, bij de beste karakters, geen onuitroeibare onredelijke driften geboren uit angst? Kan men ooit de angst opheffen — die voor het leven en voor de dood? We hebben het gehoopt en de mogelijkheid bepleit. Maar de geschiedenis der mensheid is een leerrijke tragedie, een historie van tijdelijke opgang en dan langdurig verval. Wanneer men in de nieuwe geschiedenis de tijdperken van bloei, van menselijkheid, van grote vooruitgang gadeslaat, en men telt de jaren, dat West-Europese cultuur betrekkelijk zich liet gelden, ook in economisch-politieke rust en vrijheid en geluk ... hoe schamel is dan de oogst! Hoe wisselen de tijdperken van beschaving, snel en fel, af met die van barbarisme. Heeft misschien West-Europa niet van 1870—1914 een hoogtepunt gekend, waartoe het nauwelijks meer zal stijgen? Men moet pessimist zijn, om dat te geloven. Maar men moet een groot optimist zijn, om het geheel te verwerpen. We delen niet de meningen van den conservatief Oswald Spengler, die de "ondergang van het avondland" aankondigde. Maar het is waar, dat ook kulturen hun geschiedenis, hun bloei en verval kennen. Ik weet, dat de marxisten zich troosten met de gedachte, dat alleen de burgerlijke cultuur ondergaat, en dat de proletarische dan aanvangt. Doch het is niet waar, dat de werkelijke burgerlijke beschaving — die een "beschaving" is — in tegenstelling staat tot die van het socialisme in die volstrekte zin van het woord, omdat veeleer de socialistische cultuur een product is van de beste strekkingen uit de burgerlijke. Daarom kan men wel degelijk spreken van een *Europese cultuur*, gevormd uit "Arische" en "Semitische" factoren beide, produkt van de Griekse en Romeinse en Germaanse, zowel als van Babylonische, Joodse en zelfs allerlei andere bronnen. Die Europese beschaving gaat nog aan de spits, vooral ook omdat ze is overgebracht naar Amerika. Maar voor hoelang? Voor immer? We zullen het nimmer weten.

In zijn zwaarmoedig boek *Het onbewuste Europa* heeft Fedor Verigin, op grond van het bestaan der "doodsdriften", Europa's ondergang geprofeteerd. Ongetwijfeld zijn doodsdrijven geen natuurlijke, maar ontaarde driften. Wie echter beseft, hoezeer het fascisme, het bijgeloof, verschillende kerken en een deel der pers er in geslaagd zijn, de massa

te doen handelen als een hysterische horde, als een kindse bende of als een troep onnozelen ... wie zich de namen herinnert van Neurenberg en van Oxford, van Rome en van Burgos... die weifelt, of de ontaarding en de waanzin toch al niet te grote vorderingen hebben gemaakt...

Degene, die bedenkt, dat dit boek is geschreven in de zomer van 1938, zal dit ietwat zwaarmoedige einde niet vreemd vinden. Illusiepolitiek is goed voor slachtoffers van onze tijd, niet voor wie het oog gericht heeft op de toekomst. Alleen klaarheid en werkelijkheidszin kunnen de mensen vormen, die zonder vrees en desnoods zonder hoop hun leven inzetten voor de vrijheid en het socialisme, en die *moeten*, omdat voor hen de huidige samenleving onbewoonbaar is geworden. En die noodzaak tot strijd zal — zij het als een fatum — steeds weer drijven tot de opstandigheid, tot de worsteling, naar nederlaag of overwinning, maar vooruit!

En door dit onverbiddelijke *moeten* blijft het ideaal, dat voor onze tijd en de huidige generaties toch het hoogst bereikbare voorstelt, groeit het verlangen naar de verwezenlijking van wat het anarchisme zich ten doel stelt. Misschien reikt de idee van het anarchisme, in haar volle omvang verder en hoger dan ooit de mens stijgen kan. Doch het nageslacht zal niet oordelen naar de volmaaktheid van het doel, dat men bereikt, doch wel naar de bereidheid, ervoor te strijden en ernaar te streven. Moge de toekomst zijn aan hen, die ook als ze zichzelf verteren, toch zich durven te geven, zodat ze hun groten pionnier Domela Nieuwenhuis zouden kunnen nazeggen:

— We mogen vergaan, indien we slechts nuttig geweest zijn. . .

Den Haag, zomer 1938

Bij Kelderuitgeverij verschenen de volgende boeken van Anton Constandse

Anarchisme van de daad. ism De Vooruitgang, Amsterdam 1901

De bron waaruit ik gedronken heb. Herinneringen van een vrijdenker 1900

De Autobandieten. ism De Vooruitgang, Amsterdam/Chantilly 1900

en facsimile's van de volgende bladen waarvan Anton Constandse hoofdredacteur was.

Alarm, anarchistisch maandblad 1922-1926

Opstand, revolutionair maandblad 1926-1928

www.kelderuitgeverij.nl

kelderuitgeverij@xs4all.nl